

УДК 821.161.2.091.Котляревський:82-17(100)

DOI: 10.31471/2304-7402-2026-23(84)-191-205

У ВИМІРАХ ВІЧНОСТІ: «ЕНЕЇДА» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ЯК ВИЗНАЧНИЙ ЗРАЗОК СВІТОВОЇ БУРЛЕСКНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Наталія Мафтин

*Карпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
e-mail: nataliia.maftyn@cnu.edu.ua*

***Мета** статті — актуалізувати «Енеїду» І. Котляревського в сучасному літературознавчому просторі, проаналізувати амбівалентність оцінки поеми в літературно-критичній думці минулих століть та сучасності, з'ясувати причини звернення українського митця до поеми античного автора, розкрити генетичну спорідненість твору митця з українським фольклором (зокрема з народною сміховою культурою), із «шкільною субкультурою» та її протестністю, з'ясувати важливість твору для рецептивних горизонтів сучасного українця.*

*Для досягнення поставленої мети **використано методологію** герменевтики, культурно-історичний та культурологічний методи. **Результати дослідження.** Огляд літературно-критичних, літературознавчих праць, прочитання твору під кутом зору сучасності уможливорює виявлення прихованих у палімпсесності письма Котляревського нюансів, важливих для нашого сьогодення, зокрема загрози трансформації «буй-тура» у «вола в ярмі», що постає на сторінках твору виразною засторогою.*

У статті наголошено творче продовження українським автором старої бурлескної традиції, водночас досвід європейських літературних попередників у поєднанні із народною сміховою традицією та впливами низового бароко дав нову якість твору, що робить поему І. Котляревського одним із найвизначніших зразків світової бурлескної традиції й водночас – якісно іншим твором, живим і актуальним у наш час.

В «Енеїді» І. Котляревського палімпсестно проглядають вже не тільки інтертекстуальні «візерунки»: глибинний підтекстовий пласт, що проектується на українське буття у трьох вимірах – минулому, сучасному, майбутньому – робить цей твір якісно іншим, ніж усі відомі досі переробки Вергілієвої поеми.

***Наукова новизна** статті полягає в сучасному прочитанні твору І. Котляревського з урахуванням думки літературознавців як попередньої доби, так і авторів найновіших досліджень.*

Ключові слова бурлеск, сміхова культура, палімпсестність письменства, жанр, Вергілій, Іван Котляревський

Наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ століття розпочинається новий етап розвитку української літератури. Хоча літературні епохи важко співвідносити з певною датою, початок нової української літератури датують 1798 роком – роком виходу «Енеїди» Івана Петровича Котляревського. Україна, остаточно прибрана до рук Російською імперією, потребувала нового слова: давня література, писана книжною староукраїнською мовою, не була зрозумілою більшості українців. Те нове, живе слово, в якому в усіх барвах засяяла краса українського духовного світу, відгукнулись надії простої людини, в літературі запровадив саме Іван Котляревський: вихід його твору був початком ужитку народної української мови як літературної. Разом із мовою на сторінки літературного твору вихлюпнулась ціла стихія народного життя, багатих традицій, потужної сміхової культури, волелюбного лицарського духу. Над мороком ідеології Російської імперії пролунав могутній життєствердний сміх, розвіуючи, як порох, імперську доктрину про те, що українців як народу «не было, нет и быть не может».

Та чи справедливо називають письменника зачинателем нової української літератури, чи все-таки мав рацію П. Куліш (а згодом – і М. Зеров), вважаючи, що «Енеїда» українського автора – в основі своїй твір наслідувальний?

Звернімося «до джерел». І. Котляревський, ідучи в руслі бурлескно-травестійної європейської традиції, використав її кращі здобутки для створення оригінальної й складної ідейно-художньої системи, в якій народне світобачення переплітається з просвітницькими ідеями, комічне – з серйозним, знижене – з високим, героїчним. Однак чому саме поема Вергілія, а не, до прикладу, «Іліада» чи «Одіссея» Гомера стали тією сюжетною канвою, на якій український автор вивів власні візерунки? Нагадаємо: тривале «функціонування» усталеної поемою Вергілія міфологеми Енеїда в європейському культурному просторі зумовлене кількома чинниками: опоетизуванням божественного походження влади (цим Вергіліїв твір особливо імпонував європейським монархам), потребою мати взірець для творення національного епосу (як у випадку «Лузіад» Камоенса¹), а також зручністю виписаних Вергілієм сюжетних візерунків як основи для численних травестій (серед найвідоміших – «Перелицьована Енеїда» італійця Лаллі, «Перелицьований Вергілій» французького письменника Поля Скаррона, «Вергілієва Енеїда, або При-

¹ Традиція використання Вергілієвого сюжету як основи, певної сюжетної канви, на якій автор малює власні візерунки сплетінь подій і доль персонажів, розпочинається чи не з «Лузіади» (1572) португальського письменника Луїса Ваз де Камоенса.

годи благочестивого героя Енея» австрійського поета Алоїзія Блюмауера). Сучасний дослідник В. Неборак називає ще один чинник, на його думку, чи не найпосутніший серед тих, що визначили популярність Вергілієвого твору: міфологему Енеїда, що постає як постійне вкорінення європейців з метою подальшого вкорінення поза межами батьківщини.

Якщо іспанський наслідувач Вергілія зумів інтуїтивно відчутти основне, що й зробило його твір справді національним епосом (він опоектизував відкриття нових земель як крок уперед у розвитку людства), то традиція літературної пародії (ірої-комічної поеми) знайшла у Вергілієвій поемі благодатний ґрунт з іншої причини. Це потреба осміяння творців епічних поем, що зловживали міфологічними сюжетами.

Багато хто із сучасників І. Котляревського, його перших читачів, насамперед вбачали в поемі добру лектуру, з якою можна гарно провести дозвілля. Водночас інтуїтивно відчували, що текст не вичерпується простою розвагою. Адже й справді – «Енеїда» І. Котляревського «визначає конвенційну межу, що в колективній пам'яті зафіксувала початок нового етапу не просто літературного, а передусім національного творення. Відтак І. Котляревський з його поемою сприймається, умовно кажучи, як ключовий момент своєрідної евристичної моделі, що вказує на шляхи національного самопізнання» [2, с. 67]. Про це говорив М. Костомаров, зауважуючи, що у творі І. Котляревського найціннішим є використання народної мови та зображення широкої картини народного побуту. Це було так важливо у переддень народження українського романтизму – «шукання коренів», традиції, національного героя, який, за влучним висловом М. Яценка, перш, ніж стати героєм високого стилю, мав пройти горнило очисного сміху. Це відчував і ранній Т. Шевченко, пишучи своє послання-присвяту «На вічну пам'ять Котляревського». Але згодом, уже готуючи видання седнівського «Кобзаря», яке з відомих причин не побачило світ, він відгукнеться про «Енеїду» як про «сміховину на московський кшталт». Тут уже очевидним є вплив міркувань П. Куліша.

Певна річ, той «бермудський трикутник» бурлеску, в якому щойно народжену українську літературу загрожувала посадити на мілину ціла низка наслідувачів І. Котляревського, не міг не викликати занепокоєння. Тому й кипів гарячий Куліш, зовсім не заперечуючи таланту автора, тільки з гіркотою вказуючи, що автор і сам не зрозумів призначення свого таланту. «Енеїду» він трактував як кульмінацію кризи й занепаду, як своєрідну ініціацію – символічну смерть у переддень відродження національного духу. Саме Кулішева оцінка стала концептуальною для усіх подальших літературно-критичних чи культурницьких поглядів на «Енеїду» І. Котляревського (байдуже, чи підтримувалась вона, чи запе-

речувалась). Цю тезу про те, що І. Котляревський начебто сміється з народу, першим заперечив М. Максимович, вказавши на народну основу сміху письменника. І. Котляревський, наголошував він, змальовує життя «точнісінько так, як і в нашій народній поезії, яка потішалася однаково над простолюдом і над панством, над усім, що потрапляло їй під веселий час піснетворчості» [цит. за: 28, с.77]. Згодом його думку поглибив М. Дашкевич, зауваживши, що народна стихія, яка панує в поемі Котляревського, «здається жартівливою тільки при поверховому огляді, а насправді осяяна світлом гуманної думки».

На початок ХХ ст., зокрема 20-ті роки, коли одними з центральних питань літературних дискусій стають пошуки нових шляхів розвитку українського письменства, а відтак актуалізується питання витоків, творчість І. Котляревського стає ледь не синонімом автентичності або провінціалізму. Тому-то формується два крила літературознавців у трактуванні творчості І. Котляревського: М. Драгоманов, В. Петров, М. Євшан вважають його творчість відгуком, а подекуди – точною копією російських зразків; М. Дашкевич, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, П. Житецький, І. Франко виводять її із української традиції ХУІІІ ст.

Нова політико-культурна парадигма, за якої повторюється імперська модель ставлення до національних літератур (національне ототожнюється з простонародним), наполегливо спонукала зосереджуватись на фольклорно-етнографічній стороні твору І. Котляревського. Тут найбільшою заслугою українського письменника було прийнято вважати створення «енциклопедії української старожитності». Чи не першим із українських критиків зумів побачити в «Енеїді» І. Котляревського те, що дало змогу творові перерости рівень бурлеску й пародії, А. Шамрай (стаття «Проблема реалізму в «Енеїді» І. П. Котляревського»). Зерно висловлених ним міркувань щодо цінності «Енеїди» полягає у розумінні її новаторських тенденцій. Реалізм поеми дослідник перш за все вбачав у проєкції твору на українську історію, в зображенні національного побуту, в змалюванні «типових рис національного характеру». Праця А. Шамрая поклала початок тенденції оновленого трактування поеми І. Котляревського. Не можемо в цьому аспекті оминати увагою одне з найцікавіших досліджень – працю М. Яценка «На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі».

До осмислення української «Енеїди» в ситуації нових часів (90-ті роки ХХ століття) звернулися діаспорні вчені – Г. Грабович [3] та М. Павлишин [17]. Американський вчений наголосив на тому, що І. Котляревський опинився на межі двох історичних епох, він лише зазирнув у нове століття й виявився в ньому старомодним. Однак висловлені Г. Грабовичем думки, що стосуються бурлескної домінанти стилю

Котляревського та його епігонів, зокрема думки про те, що «котляревщина» – це маска колоніальної літератури, за якою ховається можливість зберегти власну національну ідентичність, – цікаві й важливі з погляду сучасності на роль і значення твору І. Котляревського в нашому національному культурному дискурсі.

Точка зору на українську «Енеїду» як на бурлескно-травестійний твір, який, проте, містить у своїх підтекстових глибинах щось надзвичайно серйозне, характеризує дослідження Марка Павлишина й Тамари Гундорової. Ось висловлена австрійським україністом думка щодо політичності поеми як «внутрішньої серйозності» цього твору: «“Енеїда” звертається до публіки, яка, у переході від землевласника до службовця, стає частиною всеімперської службової еліти. Якщо вона свідомо своєї козацької спадщини, вона розуміє її як джерело своїх соціальних привілеїв. Мета стратегії переконування в “Енеїді” – перетворити в цій публіці залишкове та історично віджиле почуття тотожности з неіснуючим уже військовим станом на почуття самоототожнення з живою нацією» [17, с. 304]. Мова, отже, йде про важливість недопущення остаточного зросійщення маргіналізованої української еліти.

Сучасна дослідниця Т. Гундорова запропонувала перерихування поеми Котляревського в «категоріях іронізму, завдяки чому поема починає функціонувати паралельно у структурах т.зв. “високої культури” і в т.зв. “сміховому полісі”» [4, с.120]. На переконання літературознавиці, твір українського класика набуває власної особливої «сенсовності» тільки в сенсі «переписування Вергілієвої поеми». Тобто в «новому катастрофічному часі» сьогодення і «новому націєпросторі» Котляревський своїм діалогом із античним поетом «текстуально стверджував право України-Малоросії на буття всередині культури і всередині історії».

«Енеїда» І. Котляревського – далеко не тільки історико-літературний факт. Це й досі живий твір. Адже зроблена у 2001 році Віктором Небораком блискуча «Спроба сенсового прочитання “Енеїди” Івана Котляревського на тлі зіставлення її з “Енеїдою” Вергілія» [16] є яскравим свідченням цього. Хіба ж спонукав би третьосортний наслідувальний твір сучасного дослідника, для якого – море інших приваб, до написання такої глибокої, сповненої філософських, компаративних занурень у текст і підтекст праці? А через 5 років, у 2006 році, оригінальний варіант прочитання «Енеїди» І. Котляревського запропонувала ще одна глибока дослідниця літератури – Ніла Зборовська [8]. Серед найновіших досліджень «Енеїди» І. Котляревського – і фундаментальне дослідження Є. Нахліка [10].

Хоча основою сюжету «Енеїди» І. Котляревського є твір Вергілія, український письменник, використавши досвід травестіювання цього твору в європейській літературній традиції, написав якісно іншу поему. Так, за жанром «Енеїда» українського автора – ірої-комічна бурлескно-

травестійна поема. Однак автор постійно дає зрозуміти читачеві, що його травестія – не просто данина моді, не «спудейська вправа», написана за давніми правилами поезики. Сучасний дослідник В. Шевчук підкреслив, що композиційно твір І. Котляревського нагадує барокову архітектуру.

Звернімо увагу: текст «Енеїди» українського автора – багатопаровий. Адже у протосюжеті епізодично «просвічується» навіть сюжет Гомера. Відтак на сюжет поеми Вергілія нашаровується відбиток європейських травестій. Але в «Енеїді» І. Котляревського палімпсестно проступають вже не тільки інтертекстуальні «візерунки»: глибинний підтекстовий пласт, що проектується на українське буття у трьох вимірах – минулому, сучасному, майбутньому – і робить цей твір якісно іншим, ніж усі відомі досі переробки Вергілієвої поеми. Так, проекцію на сучасну йому дійсність у своїх травестіях робив (принаймні, намагався) кожен із згаданих авторів. Однак це були випадки тільки фрагментарні, не пов'язані із намаганням осмислити щось глибинно важливе для усієї нації (закономірно, що ні у французького автора, ні в австрійського, ні, тим більше, в росіянина, котрі представляли нації державницькі, такої потреби й не було, – про міру таланту говорити не будемо). На старій канві Вергілієвого сюжету український автор малює нові візерунки з української історії, українського буття – народних звичаїв, побуту, моралі. Він чітко дає зрозуміти, що його не цікавить тільки модне ще кількома десятиліттями тому вправління в перелицьовуванні – *«Я кличу музу не так: / веселу, гарну, молоду. / Старих нехай брика Пегас»*.

Як зауважив О. Білецький, «незважаючи на свою комічну зовнішність», «Енеїда» І. Котляревського «є твором серйозним за своїм суспільним значенням». Продовжуючи міркування цього вченого, М. Яценко підкреслює: «Суть її полягає не в пародіюванні твору Вергілія, не в бурлескно-комічних наслідуваннях попередніх травестій римської епопеї, а в намаганні віднайти гармонію між традиціями “природного” національного буття українського народу і новими суспільно-державними порядками, які запанували в Україні наприкінці XVIII ст., між народом і державою, між особистістю і суспільством, між окремим і загальним» [28, с. 73].

У чому ж усе-таки таємниця успіху українського письменника, зокрема його поеми? Аналізуючи специфіку розвитку літератури в Україні кінця XVIII – поч. XX ст., М. Яценко чітко визначив три складники, що формували естетичний світ нової української літератури. Учений наголосив на «своєрідному накладанні й синтезі трьох художніх стихій: народної сміхової культури, “низового” бароко (пародіювання, переінакшування були однією з найулюбленіших форм творчості барокових письменників) і “низького” класицизму, в якому не лише дійсність, але й антична традиція переосмислювалися в гумористичному плані»

[28, с. 38]. Ми вважаємо, що ці три чинники в Україні вказаної доби були міцно переплетені: адже і низове бароко, і жанри низького класицизму ґрунтувалися не лише на літературній традиції – вони увібрали естетику народної сміхової культури.

Отже, вестимемо мову про стихію народної сміхової культури як одне із тих потужних джерел, що живили таланти І. Котляревського. Український автор творив не так пародію на Вергілієву поему, не антитезу буттю його героїв, а власний світ, що несе в собі гуманістичні цінності. І джерел для рецепції такої сміхової культури в нього було кілька. Сконцентруємо увагу на «живлющому ґрунті бурлеску, що так пишно розквітнув в українському письменстві попередньої доби» (П. Хропко). Важливо пам'ятати: в реаліях української дійсності саме бурлеск стає знаряддям, що відкриває шляхи новій літературі (в Україні ще упродовж першої половини XVIII ст. розвивалися традиційні жанри давнього письменства). Бурлеск стає знаряддям секуляризації літератури. Між церковною, шкільницькою літературою й світською він – наче своєрідний місток. Не забуваймо: І. Котляревський, окрім того, що сам був добрим знавцем усної народної творчості, побуту, етнографії, сформувався як учень Полтавської духовної семінарії. Ця традиція, засвоєна ним блискучо, стала актуальною у світлі потреб нової доби: адже найдієвішим засобом проти віджилого, застарілого, чужого (чужорідного) в усі часи був сміх. Жартівливі «нищенські» вірші, гумористичні «орації», різдвяні та великодні вірші-травестії, сатирично-гумористичні віршовані оповідання, інтермедії до шкільних драм, весела частина вертепної драми – усі ці жанри давньої літератури увібрали ідеї раціоналізму й демократизму, що характеризували період переходу від старої естетичної системи до нових художніх тенденцій. Зв'язок демократичних рис цих жанрів давньої української літератури досліджував у 1900 р. ще П. Житецький (««Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII століття»). Але на нову якість бурлеску в поемі звертають увагу пізніше А. Шамрай [25] та П. Волинський [7].

Отже, перше (і найголовніше) джерело «Енеїди» І. Котляревського – стара бурлескна традиція, міцно пов'язана з фольклором та «шкільною субкультурою».

Творили та поширювали бурлескні вірші (жанрова палітра перерахована нами вище) переважно «мандровані дяки» – бурсаки й спудеї колегіумів та Києво-Могилянської академії. Здоровий сміх часто голодно спудея, що лунав у «нищенських» віршах, комізм орацій псевдоорочистих розповідей про поневіряння школярів були вельми симпатичними, викликали добру усмішку співчуття до людських насущних потреб. Пафос таких віршів часто ґрунтується на гіперболізації, за допомогою чого створюється колоритна трагікомічна ситуація.

Перш за все цінними у цих пам'ятках є не зміст, але манера розкриття теми, прийоми й засоби художнього змалювання дійсності, якими скористався й І. Котляревський. У творчості мандрованих дяків активно використовується жива розмовна мова, її багаті звороти, буденна лексика, яку до тих пір вважалося неприпустимим вживати в серйозному літературному творі. Також Котляревський черпав звідси ідеї для колоритності власних гумористичних ситуацій. Адже тут, у нищенських, лірницьких віршах, за висловом М. Возняка, «гумористична жилка українського народу, схильна до пародіювання».

Трагікомічні ситуації «Енеїди» І. Котляревського, розважальна оповідь, що є основою бурлеску, картинність гумористичних ситуацій виразно вказують на генетичну спорідненість з українським фольклором та «шкільною субкультурою». Слід узяти до уваги ще один чинник – протестність цієї субкультури: «Шкільна субкультура – явище молодіжне, отже, ще й за визначенням протестне, опозиційне – звичайно, в межах певного соціокультурного простору, де молодіжний протест є передбачуваним і навіть санкціонованим. Маска школяра, як, скажімо, маска дивака чи юродивого, дає підстави розраховувати на привілейоване становище у певних ситуаціях. Бурлеск при цьому виступає ніби стильовим відповідником побутової поведінки школяра, відтворюючи у своїй структурі її протестний, пародійно-ігровий елемент» [2, с. 83].

Оця протестна, сміхова «вольниця» спудеїв, це невіддільне суворій нормативності сприйняття світу як веселого (не зважаючи на досить жорсткі реалії) калейдоскопу, ця неприв'язаність до накопичення, не упадання перед авторитетами містила паростки справжньої духовної свободи. Так, автор і герой однієї з великодних орацій, знавець латини й греки, «ріжних піітик», з гумором розповідає про негостинну зустріч з господарем, котрий почастивав його ломакою: «*Я кричу, а он мя києм став зогривати, / Мусил-ем, панове, на дорозі лягти одпочивати*»¹. Нема тут нарікань на «неотесаного хлопа», котрий посмів так нешляхетно вчинити із таки вченим парубком. Нема нарікань на життя, на голод, побутові незручності... Є дивовижне, властиве справді давнім філософам-стоїкам бачення світу. Такий підхід, властивий і козацькому сприйняттю світу, спостерігаємо й у героїв «Енеїди» І. Котляревського – зокрема його Енея і троянців.

Для «лірницьких» віршів характерними є прийоми гротеску, шаржування. Вони, ці прийоми, своїм корінням проростають із народних глибин сміхової традиції – байки, небилиці, легенди, фантастичної казки. І ось уже голодна уява спудея, взоруючись на жанр небилиці, малює справді-бо барвистий, пишний, оречевлений – ну просто 4-Д! – світ

¹ Давній український гумор і сатира. Київ: Держлітвидав України, 1959. С. 176 – 177.

барокової розкоші, де *«свині в золотих коритах мигдали їдають»*, *«бджоли меду по чвертці в кожний день приносять»*, і – нарешті, радісно-віталістичне, спудейське: *«ріка горілчаная через ринок тече, пий там кождий хоч гарнцем, ніхто слова не рече»*, а на вербах дозрівають ковбаси. Схожість картини раю в «Енеїді» Івана Котляревського із «смачними» описами у спудейських віршах не тільки стильова: це генетична спорідненість бачення світу як повної чаші, як світу достатку. До прикладу, у вірші «Помагай Бог вам, панове міщани» постає ціле царство із «гастрономічною світобудовою».

І. Котляревський зосередився, на відміну від своїх попередників-травестіювальників твору Вергілія, не на пародіюванні ситуацій прото-сюжету, а на переодяганні античних героїв. Йому вдалося змалювати колоритні картини побуту широких верств – і духовенства, й чиновництва, й козацтва і панства XVIII ст. І тут виявився важливим досвід авторів різдвяних та великодних віршів. Як знаємо, ці вірші створювалися на основі біблійних чи євангельських або й апокрифічних легенд. Однак серйозність теми, урочистість звучання священних історій, врешті, сам жанр змінюються не так через діалоги й полілоги, як шляхом введення ситуацій, певних маркерів-характерів, що викликали сміх.

Вдаючись до переодягання героїв популярних біблійних сюжетів, автори різдвяних і великодних віршів робили їх упізнаваними й цікавими, бо тут в книжних образах раптом оживала весела парсуна сусіда, колоритна постать Мошка із сільського шинку, огидна, але карикатурно осміяна, а тому позбавлена гіпнотичної сили зла пика Ірода (а їх, тих іродів, у кожному повіті предостатньо було) – словом, дійство переносилось на терени давнього українського села, а кожний із слухачів відчував себе ще й активним учасником цього дійства. Тут втрачали свою незворушну святість і поважність навіть небожителі: Бог, Адам і Єва живуть клопотами й реаліями земного життя; сам Господь ходить за плугом, Мати Божа, відвідуючи пекло, от як проста собі жінка, забруднила ноги. Вони і тяжко працюють, і вміють веселитися – пити горілку, смачно їсти, танцювати. До слова, на старих фресках українських барокових церков були зображення раю, де козаки разом із святими чаркують, садять гопака. Після приходу московської навали в Україну ці фрески особливо пильно знищувалися, їх не просто замальовували – зішкрябували. Разом із ними завойовники намагалися знищити й отой глибинно-радісний, вітальний, життєствердний первень української ментальності.

Сучасна українська дослідниця Тамара Гундорова, аналізуючи «сенсовність» твору І. Котляревського, підкреслює, що «тільки в сенсі “переписування” Вергілієвого твору травестія Котляревського набуває своєї особливої сенсовності. (...) Наче вмілий лоцман, Котляревський вводив свою «малоросійську» «Енеїду» в новий катастрофічний час і

новий націопростір, оминаючи «зачаровані острови» не-буття, текстуально стверджуючи право України-Малоросії на буття всередині культури і всередині історії. І в цьому сенс його діалогу з твором Вергілія» [4, с. 120]. Отже, й нині актуальним постає питання: то про що ж твір І. Котляревського? Ця ірої-комічна, бурлескно-трагестійна поема й досі залишається загадковим сфінксом: і досі продовжується традиція амбівалентного її сприйняття. Що ж хотів сказати і «живим, і ненародженим» носій іскрометно-гумористичного, глибинно гуманістичного обдарування, народжений і виплеканий рідною Полтавою, котру не проміняв на столицю, «вітія» таємного ордену «любомудрів», чий «палац» під солом'яною покрівлею був дорожчим йому за розкішні маєтки, бо тут він, вихований на сквородинівських засадах сприйняття світу, помножених на типово козацький світогляд, осягнув свою справді царську долю – достоту як Одисей, що рвався крізь моря і океани до рідної Ітаки? Тут було те, у порівнянні з чим «золото», всі марноти й пишноти світу – «лише болото». Тут була батьківщина й свобода бути собою.

Чи «блазенський ковпак» бурлеску, що давав право колоніальній літературі таки бути всупереч асимілятивній політиці метрополії, як підкреслює Д. Грабович, то і є серцевинне призначення твору І. Котляревського? Нащо, для чого цей похід, ці пошуки нової Трої-Риму, куди вони ведуть? Один із виявів глибинного сенсу твору Котляревського, вектор якого спрямований до його сучасників, – спонукати українську еліту, що масово переходила на службу чужій державі, чужій культурі, до формування нового почуття ідентичності, яке би протистояло остаточній асиміляції колонізованих колонізаторами. Твір І. Котляревського – у першу чергу про сучасне йому суспільство, те, в якому він виріс, і яке зазнавало різких змін на кінець XVIII ст. Відомо, що І. Котляревський і своїм походженням, і суспільним становищем був органічно зв'язаний із козацтвом. Мати його походила з козацької родини Решетилівської сотні, а дід був священником, він теж вийшов з цього суспільного стану. Іван Котляревський виріс на тих цінностях, які сповідувалися соціальним прошарком козацтва: повага до людини, повага й розуміння абсолютної цінності людської свободи – й водночас готовність до самопожертви за «общее добро». Уся поема українського автора пройнята захопленням мужністю козаків, їх відвагою, неприв'язаністю до матеріальних скарбів. Водночас це не якісь мармурові статуї, не забронзовілі у власній величі «герої». Вони живі, й то досить відчутно: їдять, п'ють, бенкетують, бешкетують... Словом, як зауважив В. Неборак, активно «западають у тілесність». Та попри цю тілесність, себто, матеріальність, в яку їх ловить світ, вони непідвладні магії грошей, маєтностей: найбільший скарб для них – то воля. Тому І. Котляревський поетизує цю могутню волелюбну стихію. Естетичним

ідеалом українського письменника, як слушно підкреслював ще П. Волинський, є ідеал патріота, «безкорисливого захисника справедливої справи».

В умовах, коли нова дійсність (скасування Гетьманщини, подальші наступи російського самодержавства на права й вольності українців) загрожувала остаточно поглинути саме осердя українського буття, Котляревський намагався щепити вакцину проти страшної імперської базили, під дією якої схильні до «западання в тілесність», позбавлені героїки нащадки колишніх лицарів заснуть у гнилому болоті провінційного існування. Зовсім невелика часова віддаль між написанням перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського та «Пана Халаявського» Г. Квітки-Основ'яненка, та за цей період нащадки гордих козаків-троянців ризикували тотально виродитися в «довгочхунів» (Ю. Липа) типу Халаявського чи Пістряка. Тому традиційна фраза про те, що «першоматеріалом поеми Котляревського є патріархальний побут і вітчизняна історія, передусім гетьманщина», таки справедлива.

Уважно пригляньмося до тексту: автор у перших двох частинах як глибокий знавець зображує багатство української народної культури (обрядову звичаєвість, вірування, житло, одяг, ігри, танці, народну медицину, кухню), тобто, дає, за висловом П. Житецького, «енциклопедію побуту» українців (а в часи його юності усе це ще було по українських селах і навіть поміщицьких садибах). Відтак цим живим пульсуванням народної культури він творить світ українського космосу, що складався віками, передавався з покоління в покоління. Далі, в наступних частинах, автор вводить у текст і громадянсько-політичні мотиви, окремі національні проблеми та інтереси. Так, змалювання героїки козаків-троянців мало, на думку окремих дослідників, і прагматичну мету: привернути увагу сильних світу цього до можливості використання козацьких полків на службі імперії. Багато хто з дослідників вважає, що в мандрах троянців зашифроване перенесення вцілілих запорожців із Задунайської Січі на Кубань. В поемі знаходять відображення ті соціальні зміни, що несли остаточно поневолення українцям. Козаки перетворювалися на селян «панських і казенних» тобто, відбувалася кастрація цілої нації. Вивалашувався її героїчний, звитяжний дух, дух гордого месника, лицаря одного з найтаємніших військових орденів середньовічної Європи: колишній буй-тур перетворювався на вола, що буде голодним ревіти в ярмі: *«Пропали! Як Сірко в базарі! / Готовте шії до ярма! / По нашому хохлацьку строю / Не будеш цапом, ні козою, / А вже запевне, що волом: / І будеш в плузі походжати...»*.

У третій картині поеми автор, змальовуючи картини раю і пекла, показує сучасне йому суспільство як соціально розшароване. Він оцінює певні суспільні явища і моральні поняття з позиції народних мас.

Зробивши ретельне зіставлення твору українського автора із протосюжетом Вергілія, дослідник В. Неборак помічає те, чого досі ніхто з дослідників не зауважував (чи, власне, не надавав цьому серйозного значення): «тілесність» персонажів І. Котляревського, їхню готовність до бенкетування, до неконтрольованого осягнення задоволень плоті. Тут – не тільки надмірність у їжі й питві. Тут і надмірне захоплення протилежною статтю (згадаймо: «*Еней з Дидоною возились, як з оселедцем кіт*»), і надзвичайно швидке переростання бенкетів чи словесних сутичок у справжню бійку. В. Неборак продовжує низку запитань. А чи такі риси характеризують тільки українців? І яснішу відповідь він шукає «не в характеристиці персонажів, а в різновидах їхніх взаємодій у тих чи інших структурах». Дві такі структури – динамічну («рушення») і статичну («ієрархія») – бачить дослідник в поемі українського автора. Він, покликаючись на відомих філософів ХХ ст., говорить про взаємодію статичного й динамічного, яка і творить усі європейські модерні нації. Та для троянців Котляревського «це рушення з примусу, а не за своєю природою. Для їхнього ватажка не характерна провідна місійна ідея. А статичні спільноти у Котляревського – так ніби в нетерплячому очікуванні прибульців ззовні. Статичне й динамічне у поемі Котляревського навзаєм попередньо трактують одне одного не як чужинців, а як своїх. «Можливо, саме ця безцеремонна відкритість, дещо, як показує “Енеїда” Котляревського, необачна, і формує серцевину “українськості” поеми? Перебільшена відкритість майже завжди перетворюється у надто щільну закритість. Пришвидшення різко переходить у заповільнення, нагадування – у забування, бенкетування – у вимушену дію, верх – у низ і навпаки. Таким чином, можемо припустити, що “українськість” виявляється у крайній поляризації протилежностей, у відсутності “золотої середини”. Ці протилежності змагаються між собою, розігрують між собою гру без правил» [16, с. 258].

У цьому дослідник бачить початки українського анархізму. Слушність його міркувань щодо того, що «українське “треба” формується лише під загрозою найжорстокішої кари» важко не визнати... І мандри гультіпак-троянців таки яскраво ілюструють цю тезу. Отже, життя без суспільних «угод» небезпечно, воно загрожує маргіналізацією, втратою і «своєї хати», і самих себе. Маргінал завжди буде шукати чогось кращого «там, де нас нема». Але Енеєві Котляревського таки вдається здолати маргінальність: мандри викореноного з Трої-України героя завершуються вкоріненням у Лації-Україні. Тому ми погоджуємося з думкою В. Неборака, що І. Котляревський «протистоїть злому духові, багатівіковому аутсайдерству українства, – програмуванням успіху».

Отже, життя без суспільних «угод» небезпечно, воно загрожує маргіналізацією, втратою і «своєї хати», і самих себе. Маргінал завжди буде шукати чогось кращого «там, де нас нема».

І. Котляревський наповнює епізоди «протосюжету» виразно українським колоритом, вдихає у своїх персонажів національний дух, активно вводить у свою ірої-комічну бурлескно-трагедійну поему також і маркери соціальних подій, тих змін, що несло саме життя.

В «Енеїді» І. Котляревського палімпсестно просвічують вже не тільки інтертекстуальні «візерунки». Глибинний підтекстовий пласт, що проектується на українське буття у трьох вимірах – минулому, сучасному, майбутньому – і робить цей твір якісно іншим, ніж усі відомі досі переробки Вергілієвої поеми.

«Перелицювання» героїв античної епопеї постає як дзеркало для української дійсності доби Гетьманщини, в глибині якого виразно видно загрозу трансформації «буй-тура» у «вола в ярмі». «Нема таємниці таланту, є таємниця любові» – ця формула таємниці безсмертя художнього твору цілком стосується «Енеїди» І. Котляревського, яку пронизують золоті, сонячні промені любові. Глибокої, щирої, теплої любові автора до своєї землі, до людей, працьовитих і мудрих, троянців-українців, що після втрати своєї державності, після стількох страшних випробувань лихою долею не здались, залишили собі право бути людьми, уміти сміятися над лихоліттям і – вірити.

Література

1. Білецький О. І. «Енеїда» І. П. Котляревського. *Білецький О. І. Зібрання праць* : у 5 тт. Київ, 1965. Т. 2. С. 117–119.
2. Борзенко О. І. Письменник «на перехресті» (Іван Котляревський і особливості нового етапу літературного життя). *Борзенко О. І. Сентиментальна провінція (Нова українська література на етапі становлення)*. Харків, 2006.
3. Грабович Г. Семантика котляревщини. *Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*. Київ, 1997.
4. Гундорова Т. «Малоросійський маскарад»: колоніальний дискурс в «Енеїді» І. Котляревського і навколо неї. *Українська мова та література*. 2004. Ч. 25–28. С. 9–16.
5. Гундорова Т. Повернений Рим, або «Енеїда» Котляревського. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 110–120.
6. Давній український гумор і сатира. Київ : Держлітвидав України, 1959. С. 176–177.
7. Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття. *Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія*. Київ, 1987. С. 139–253.
8. Зборовська Н. «Енеїда» І. Котляревського як параноїдно-шизоїдна позиція материнського коду. *Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури* : монографія. Київ : Академвидав, 2006. С. 59–74.

9. Зеров М. К. Питання Котляревський – Осипов у новому досліді. *Зеров М. Твори* : у 2 тт. Київ : Дніпро, 1990. С. 14–17.
10. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст. Львів : НАН України, 2015. 543 с.
11. Історія української літератури. ХІХ століття : у 3 кн. Кн. 1: навч. посібник / за ред. М. Т. Яценка. Київ : Либідь, 1995. 368 с.
12. Костомаров М. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. *Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ, 1994. С. 280–296.
13. Котляревський І. П. Твори : у 2 тт. Київ, 1969. Т. 1.
14. Куліш П. Обзор украинской словесности: Котляревский. *Основа*. 1861. № 1. С. 235–262.
15. Липа Ю. Призначення України. Львів : Вид-во Львівського Товариства укр. мови ім. Т. Г. Шевченка «Просвіта», 1992. 270 с.
16. Неборак В. Перечитана «Енеїда»: спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія. Львів : Астрон, 2001. 283 с.
17. Павлишин М. Риторика і політика в «Енеїді» Котляревського. *Павлишин М. Канон та іконостас*. Київ, 1979. С. 294–307.
18. Пам'ятки етичної думки на Україні ХVІІ – першої половини ХVІІІ ст. Київ, 1987.
19. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється. *Сверстюк Є. На святі надій* : вибране. Київ, 1999. С. 253–282.
20. Ставицький А. Ф. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія. *Котляревський І. П. Енеїда* : поема. Київ : Рад. школа, 1989. С. 207–217.
21. Ткачук М. Український характер в «Енеїді» Івана Котляревського. *Київська старовина*. 1994. № 5. С. 92–97.
22. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 тт. Київ, 1984. Т. 41.
23. Хропко П. П. Біля джерел української реалістичної поезії. Київ, 1972. 188 с.
24. Чудові пересмішники: сатиричні твори класиків української літератури. Київ, 2002.
25. Шамрай А. П. Проблема реалізму в «Енеїді» І. Котляревського. *Котляревський І. П. Повне збір. творів* : у 2 т. Київ, 1952. Т. 1. С. 9–62.
26. Шевченко Т. Г. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря». *Шевченко Т. Г. Збір. творів* : у 6 т. Київ, 2003. Т. 5. С. 207–208.
27. Шевчук В. Вершинний твір українського бароко: літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського. Київ, 2003.
28. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох: «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. Київ, 1977.

**IN THE DIMENSIONS OF ETERNITY: IVAN KOTLIAREVSKYI'S
"ENEIDA" ("AENEID") AS ONE OF THE MOST SIGNIFICANT
EXAMPLES OF WORLD BURLESQUE LITERATURE**

Nataliia Maftyn

Vasyl Stefanyk Carpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57
e-mail: nataliia.maftyn@cnu.edu.ua

The aim of the article is to actualize I. Kotliarevskiy's "Eneida" in the modern literary space, to analyze the ambivalence of the assessment of the poem in the literary-critical thought of past centuries and the present, to find out the reasons for the Ukrainian artist's appeal to the poem of the ancient author, to reveal the genetic kinship of the artist's work with Ukrainian folklore (in particular, with folk laughter culture), with the "school subculture" and its protest nature, to find out the importance of the work for the receptive horizons of the modern Ukrainian.

*To achieve the goal set, the **methodology** of hermeneutics, cultural-historical and culturological methods **were used**.*

***Results.** A review of literary-critical and literary studies, a reading of the work from the perspective of modernity makes it possible to reveal the nuances hidden in the palimpsest nature of Kotliarevskiy's writing, which are important for our present, in particular the threat of the transformation of the "bui-tur" (bos urus) into the "ox in the yoke", which appears on the pages of the work as a clear warning.*

The article emphasizes the creative continuation of the old burlesque tradition by the Ukrainian author, while the experience of European literary predecessors in combination with the folk laughing tradition and the influences of the grassroots baroque gave a new quality to the work, which makes the poem by I. Kotliarevskiy one of the most prominent examples of the world burlesque tradition and at the same time – a qualitatively different work, alive and relevant in our time.

In I. Kotliarevskiy's "Eneida", not only intertextual "patterns" are palimpsestically visible: a deep subtextual layer that is projected onto Ukrainian existence in three dimensions - past, present, future - and makes this work qualitatively different from all previously known reworkings of Virgil's poem.

*The **scientific novelty** of the article lies in the modern reading of I. Kotliarevskiy's work, taking into account the opinions of literary scholars of both the previous era and the authors of the latest research.*

***Key words** burlesque, laughter culture, palimpsest nature of writing, genre, Virgil, Ivan Kotliarevskiy, new Ukrainian literature.*